

הדס מורכב - בעיה הלכתית שאינה קיימת

השאלה ההלכתית
התעוררות הבעיה
המערערים על התופעה
בדיקת המציאות
מסקנה

השאלה ההלכתית

בספרות האחרונים מופיעה סוגיית ההדס המורכב כשאלה הלכתית, יש האוסרים כדין האתרוג המורכב, ויש המתירים בדיעבד או בספק מורכב או אם אין ניכר בהדס המסופק סימן של שינוי מהדס כשר¹. גם בספרות "הלכות ארבעת המינים" הענפה שקיימת בימינו מזכירים את סוגית ההדס המורכב², ואף מציינים זנים מסוימים הגדלים בארץ ישראל שעלה חשש שמא הם מורכבים, כהדסי רחובות והדסי ראש העין³.

התעוררות הבעיה

ראשית יש לציין שתופעת ההדסים המורכבים אינה נזכרת כלל בספרות ההלכה הקדומה, ובמקביל לפי מיטב חיפושינו אף לא בספרות הטבע והחקלאות היוונית והרומית. דומה שהיא מופיעה לראשונה רק בעת החדשה, כשאלה שנשאל ועליה השיב רבי יעקב ריישר (ת"כ-תצ"ג; 1733-1660)⁴, בתשובה שנכתבה בתקופה שבה עדיין כיהן כדיין בעיר פראג⁵. הרקע לתשובה היא המציאות השכיחה בארצות אירופה

1 ראו סיכום הדעות במשנה ברורה סי' תרמח ס"ק סה; ילקוט יוסף, מועדים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 153-154; אנציקלופדיה תלמודית כרך ח, ערך הדס, טור שמא.

2 למשל ר"א וייספיש, ספר ארבעת המינים השלם, ירושלים תשל"ה, עמ' כא; הרב יוסף ברינר, אוצר ההדר, ירושלים תשע"ו, עמ' נג; הרב משה הררי, מקראי קודש הלכות סוכות וארבעת המינים, ירושלים תשע"ו, עמ' עח.

3 הרב מ"מ קארפ, הלכות חג בחג, ארבעת המינים, ירושלים תשנ"ג, עמ' רנו; אוצר ההדר שם.

4 ראה במאמרו של פרופ' שמואל שילה, "הרב יעקב רישר בעל הספר שבות יעקב" וכו', בתוך: דין מוסר ויושר במשפט העברי (ב' ליפשיץ, ג' ליבזון ומ' שילה עורכים), ירושלים תשס"ז, עמ' 303-324.

5 החלק הראשון של ספרו 'שבות יעקב' יצא לאור בעיר הלה שבגרמניה בשנת תס"ט (1709), עוד

הקרות, שבהן היה קשה להשיג חלק מארבעת המינים. כך עצי תמר ואתרוג שדורשים גידול במזג אוויר חמים לא גדלו באזורים אלה כלל, והיה צורך לייבא כל שנה לולבים ואתרוגים מהארצות החמות. לעומתם ההדס גדל באירופה באזורי האקלים הים תיכוני, והוא היה ידוע בה כצמח תרבות כבר מתקופות קדומות. אולם גם הוא יכול היה לגדול רק בארצות שבהן הטמפרטורה אינה יורדת בהרבה מתחת לאפס מעלות צלסיוס, ובארצות קרות ביותר הוא אינו שכיח. למשל, בגרמניה היו מייבאים בימי המהרי"ל הדסים מצרפת⁶, ובשעת הדחק בגלל היעדר הדסים מקומיים היו פוסקים בארצות אשכנז שהתירו לברך אף על הדסים שהגיעו יבשים⁷. גם במאות י"ז-י"ח התנהל באירופה מסחר ענף בארבעת המינים, ובין השאר הם הובאו מאיטליה לפראג תמורת מס שנתי כבד לשלטונות⁸.

מול מציאות זו מעיד ר"י ריישר שבימיו נמצאו לפתע הדסים לחים וכשרים שגדלו בפראג, ותופעה חדשה זו העלתה בו חשש שמדובר בהדסים מורכבים⁹:

על דבר שחדשים מקרוב באו, ומצאו צג בין ההדסים¹⁰ שנמצא בגנים פה פראג מין הדס לחים עם שלושה עלים בבד אחד [שניתן] לצאת בהם ידי הדס למצוה מן המובחר, שהם עדיין לחים גמורין שאינם נפרכין בצפורן, או [ש] יש לפקפק בה אולי הם מורכבים עם מין אילן אחר, וצריכין דוקא לצאת עם אלו ההדסים כמו שנהגו אבותינו מימות עולם שמביאין מארץ מרחק, וסומכין על דעת הראב"ד והסכמת הפוסקין דכל שלא נתלבנו ועדיין הם ירוקין יוצאין בה[ם]. והובא לידי מאלו ההדסים החדשים, להורות להם הלכה למעשה לעניין ההדסים אשר במצולת ים התלמוד והפוסקים¹¹...

בתחילה חקרתי ונתתי דעתי להבחין מה הפרש יש (בין) [בינם לבין] הדסים אשר בטרם עבר לפרנקפורט שבגרמניה.

6 רבי יעקב הלוי מולין, ספר מהרי"ל, מנהגים (ש"י שפיצר מהדיר), ירושלים תשמ"ט, הלכות לולב, ג: "בימי מהר"י סג"ל במדינת ריינוס דלא שכיח שם שום הדס אך אותן שמביאים הסוחרים באגודות אגודות עם האתרוגים שמביאין לשם ממדינת צרפת..."

7 ז'הר עמר, ארבעת המינים, נוה צוף תש"ע, עמ' 94-95.

8 ש' טולקובסקי, פרי עץ הדר, ירושלים תשכ"ו, עמ' 227-229.

9 שבות יעקב ח"א סי' לו (עם מעט פתיחת ר"ת והשלמת מילים).

10 'צג' - עומד, נמצא. הביטוי 'צג בין ההדסים' נמצא בפיוט לשחרית של יוכ"פ ה' אלוקי הצבאות צג בין ההדסים' (מהד' גולדשמידט עמ' 241; פיוט סי' צא במחזור 'שער השמים'), והוא מבוסס על הפסוק 'וְהוּא עֹמֵד בֵּין הַדְּסִים אֲשֶׁר בְּמִצְלָה' (זכריה א. ח). [נראה שהביטוי מהפיוט היה שגור על לשונו של רבי יעקב יותר מהפסוק עצמו, וכ"ה למשל בח"א מהרש"א שבת קד, א ד"ה קרניו, ובשפתי חכמים בראשית כד, סג אות ז ועוד].

11 משחק מילים בעקבות הפסוק בזכריה הנ"ל.

נהגו בו אבותינו מימי עולם. ראיתי שאין הפרש רק זו, דהדסים הישנים הענבים קטנים ועגולים, דומין לגרעיני פלפלן, וכ"כ מהרי"ל בדרשותיו שכן דרכן של הדסים, משא"כ בהדסים החדשים הענבים משוכין באורך, וגם תוך הענבים החדשים נמצאים כמו גרעינין גדולים משא"כ בישנים, ודאי דיש חשש שהם ממין אחר, ושהוא ממין המורכב... וכ"כ בתשובות משאת בנימין ושאר אחרונים שאין הדסים לחים מצויים במדינות אלו, ובודאי לא היו ידם אסורות מלהביא וליטע במדינות אלו תוך הגנים מיני דהדס, אלא ודאי שהארצות גורמים, ואינו מתגדל במדינות אלו אלא ע"י ההרכבה... אף דיש מקום לחלק, מכל מקום מה לנו להיכנס בשום ספק וספק ספיקא אפילו מן האלף ולשנות מנהג אבותינו. וכן שמעתי מאמ"ו ה"ה מוהר"י נר"ו כי כבר היה לעולמים, שגם בימי מו"ח הגאון מהר"ש זצ"ל היה חכם אחד דן לפניו על הדסים כאלו אם יוצאין בו, ולא רצה להתיר למעשה ולשנות מנהג אבותינו. ודאי אם היה שעת הדחק, שלא נמצא ההדסים הנהוגים, אז אפשר להתיר ולסמוך על הדסים כאלו, אבל כשנמצאים ההדסים הירוקים שנהגו בו אבותינו אין לנו להוסיף על דבריהם, ואין זה רק רמות רוחא הוא דנקיטא ליה, וגם לבו בהוראה, כי אל תטוש תורת אמך, שאל אביך ויגדך זקנך ויאמרו לך. כן נראה לי. הק' יעקב.

רבי יעקב רישר ערך אפוא הבחנה בין ההדסים ה"ישנים" ובין ה"חדשים". הוא קבע שפירות ההדסים הקדמונים היו קטנים ועגולים ודומים לגרגרי הפלפל השחור, ומצטט את המהרי"ל שגם הוא מתאר אותם ככ"כ², לעומת זאת, הפירות של ההדסים ה"חדשים" היו כנראה מעט מאורכים ובתוכם גרעינים גדולים, ומתוך דבריו אפשר להניח שבענבי ההדסים הקדמונים לא היו גרעינים (או שהיו גרעינים קטנים מאוד).

אמנם אם נדייק בדברי המהרי"ל שהביא רבי יעקב, נמצא שלא כתב על פירות ההדס שהם בדיוק כמו הפלפל, אלא "וכמעט דומין לגרעיני פלפלן", ושמה הוא התכוון לצבע הפירות השחורים והעגולים של ההדסים הבשלים, ועל מתארם הכללי הדומה. כמו כן, אין בדברי המהרי"ל אזכור לכך שהפירות של ההדס היו ללא גרעינים או בעלי גרעינים קטנים מאוד.

רבי יעקב מעיד שבמדינות שבהם פעל לא ניתן כרגיל למצוא הדסים לחים, כלומר הדסים כשרים הגדלים שם, כנראה בגלל האקלים הקר, ומכאן הגיע למסקנה שכנראה תופעת ההדסים ה"חדשים" התאפשרה רק באמצעות הרכבה שנעשתה בגני פראג. הוא מתייחס כנראה לגנים בוטניים שהוקמו ברחבי אירופה החל מהמאה הט"ז ליד האוניברסיטאות, וכן בבתי עשירים שהתהדרו בגידול צמחים אקזוטיים לצורך נוי ושעשועו. חלק מהם גודלו במבנים דמויי חממות, ואכן ידוע שנעשו בהם מגוון של

12 זו לשון המהרי"ל, הלכות לולב, י, עמ' שצו: "אמר מהר"י סג"ל, ענביו ר"ל הגרעינין שתולין בו, וכמעט דומין לגרעיני פלפלן, ולשון ענביו כמו ענבי גפן".

ניסיונות בוטניים כולל הרכבות צמחים, ובהם של עצי הדר שונים¹³. עדות לכך אנו מוצאים מפי נוסע גרמני שביקר בגן הבוטני המלכותי בפראג בשנת שצ"ב (1632), ודיווח על אוסף נדיר של צמחים מאיטליה וספרד שראה שם, כולל אתרוגים, תפוזים ולימונים¹⁴. ניתן להניח שרבי יעקב לא ראה בעיניו את הרכבת ההדסים באותם גנים, ורק עצם קיומם שם כתופעה חדשה העלה בו את החשש שהם מורכבים, ולכן ערך זיקה בינם לבין הרכבות האתרוגים שהיו שכיחים בימיו בפראג, כמו גם בגרמניה, הולנד ועוד¹⁵.

המערערים על התופעה

כבר בימיו של רבי יעקב קמו מערערים על תשובתו, הן על הטענה שההדסים הנמצאים באותם גנים הם מורכבים, והן על מסקנתו שיש להשתמש חליפתם בהדסים יבשים שמובאים מאיטליה. בין המשיגים היה בן תקופתו, רבי מאיר איזנשטט (ת"ל-תצ"ד; 1670-1744) בעל 'פנים מאירות'¹⁶. אולם דומה שהראשון שהגיב לפסק של רבי יעקב כשהוא מבסס את דבריו בסיבות מציאותיות היה רבי צבי הירש אשכנזי (תי"ח-תע"ח; 1658-1718), ה'חכם צבי'. הוא נשאל לגבי כשרותם של הדסים משולשים שנמצאים בגרמניה ובהולנד, האם יש בהם חשש להרכבות כפי שהעלה בעל 'שבות יעקב'. בתשובתו מסביר ה'חכם צבי' שאין מקום לחשש שהעלה רבי יעקב, מפני שההבדלים בין גודל פירות ההדס והזרעים שבתוכם קשורים למגוון הזנים הקיימים בהדסים וכן למועד שבהם קוטפים את ההדסים - בקטיף מוקדם ישנם פירות בוסר קטנים, לעומת הפירות הבשלים שהם גדולים. הוא מציין ששינויים בפירות קיימים בכל עצי הפרי, הן מבחינת צבעם והן מבחינת צורתם, ואם נתחיל לחשוש לכל שינוי כזה נמצאנו אוסרים את כל הפירות בעולם.

לאחר מכן הוא מתייחס לתופעה החדשה - גידול ההדסים בארצות אירופה הקרות, והוא מעיד על החידושים הטכנולוגיים של ימיו, שאפשרו כנראה גם גידול הדסים בפרדסי מלכים ושרים. הוא לא רק מכשיר את ההדסים האלו, אלא יתירה מזו - לדעתו מי שיש בידו אמצעים כספיים צריך להתאמץ ולרכוש דוקא את ההדסים

13 על תופעה זו ראו שו"ת הרמ"א, סימן קכו.

14 טולקובסקי, עמ' 192.

15 טולקובסקי, עמ' 179-190. ועי' מה שכתב רבי יעקב 'אטלינגר, ב'ערוך לנר' על מסכת סוכה, ירושלים תשכ"ב, כד ע"א, בפירוש בכורי יעקב: "זוה פשוט שהאתרוגים שגדלים אצלנו במדינת אשכנז בגנות של שרים כולם מורכבים".

16 שו"ת פנים מאירות, א, סימן ט. על יחס פולמוסי של רבי יעקב ריישר כנגדו, ראו שילה (לעיל הע' 4), עמ' עג.

המשולשים הללו, ולא להסתפק בהדסים שוטים המובאים מאיטליה שקיים ספק גדול בכשרותם. וז"ל¹⁷:

שאלת לבאר לך מה דינן של הדסים הללו הנמצאים באמשטרדם והמבורג תלתא בחד קינא, ותלושין לשעתן מן המחובר, והדורים בכל מיני יפיו והידור. לפי שראית בספר נדפס מחדש נקרא שבות יעקב שכתב שיש לחוש ולאוסרם משום חשש מורכב, וכל הנוטלם רמות רוחא הוא וגס לבו בהוראה. ע"כ...

ומ"ש עוד בספר הנ"ל, שכיון שההדסים הבאים מאיטליא ענביהם קטנים ועגולים ואין בהם שום גרעינין, והנמצאים אצלנו ענביהם ארוכים וגדולים ובתוכם נמצאו כמו גרעינים גדולים, יש לחוש להם שהם מורכבים, אינו כלום, דאטו כל מיני ענבי הגפן שוים, הלא יש מהם ארוכים ויש מהם עגולים, ושחורים ולבנים, וכן כל מין תאנים אינו שוה, יש תאנים שחורות ויש לבנות, ארוכות ועגולות, וכאותה ששינוי במשנתנו כל מין תאנים (דהיינו שחורות ולבנות) אחד, וכן בזיתים ותפוחים ואתרוגים ובכל הפירות יש מהן ארוכות יש מהן עגולות ומכל מיני צבעים, השפוט נשפוט בעבור זה שהאחד מהם מורכב, הא ודאי לא. ומה שאין נמצא דבר בתוך ענבי הדסי איטליא, ונמצאים בתוך שלנו, הוא ברור לידעיים, שהדסי איטליא נתלשים באמצע הקיץ עודם בוסר וקטנים ועדיין אין זרעם בהם, ושלנו בשילהי קייטא וכבר נגמר פריו וזרעו בו למינהו.

ומה שרצה להכריח פיסולם, שאילולי כן היו הדורות אשר לפנינו משתדלים לנטעם בגבולינו כדי לצאת בהם ידי חובת מצוה, אומר אני, וכי זו בלבד המציאו דורות הללו אשר מלפנים לא ידעום, והלא כמה מיני פירות וירקות ואילנות הביאו לנו מארצות רחוקות, והם מגדלים אותם בתחבולות גדולות והוצאות מרובות וטורח רב אשר לא שערום אבותנו, מה גם כי אף בזמנינו לא כל אדם זוכה למצוא מהדסים הללו הגדלים בפרדסי המלכים והשרים אם לא בדמים יקרים ובהשתדלות עצום, ומי יודע אם גם בימים ההם היו גדולי ישראל מחפשים ולוקחים לעצמם מן ההדסים הללו אם היו מצויים בעירם. ואני תמה מזה החכם, שבשביל שינוי מועט שבין אלו ההדסים רצה לדונם במורכבים, ואישתמיטתיה תלמוד ערוך במקומו האי אסא מצראה דקיימא שבעה שבעה בחד קינא כשר להושענא, ואין לך שינוי גדול מזה, ואעפ"כ אין בו חשש הרכבה ולא פקפוק מין אחר... אלא שאני אומר שכל שיש בעירו מן ההדסים הללו ויכול לקנותם אפילו בדמים יקרים מחוייב הוא לקנותם, כדין האתרוג ושאר המינים...

17 שו"ת חכם צבי, סימן קסא, בתוספת השלמת מילים ופיסוק.

בדיקת המציאות

מאחר שעד היום ממשיכים לדון בסוגיית ההדסים המורכבים, התעוררתי לבדוק את עניין "הרכבות ההדסים" לעומק, ולפי שעה לא מצאתי לכך הד בספרות המחקרית. בנוסף, התייעצתי עם מגדלי הדסים¹⁸ ועם חוקרים המתמחים בטיפוח הדסים, ואף אחד מהם לא שמע על תופעה של "הרכבות הדסים", לא בימינו ולא בעבר. לאור זאת, מסקנתי היא **שלא קיימת במציאות בימינו, וקרוב לוודאי שגם לא הייתה קיימת בעבר, תופעה של הרכבת הדסים על צמחים ממין אחר**. לעומת זאת, נעשו בארץ ישראל ניסיונות של הרכבה בין זני הדסים שונים, למשל זן "עבות"¹⁹ על זן "דוד" משולש רגיל²⁰; הצלחת הרכבות אלה היא קשה ביותר, ומכל מקום אלו הן כמובן הרכבות מותרות שאיננו דנים בהם.

אבהיר ואומר, שבניגוד לנכתב במקומות אחדים, תופעת הרכבת ההדסים לא שהיא כמעט ואינה שכיחה - **אלא שלמיטב הידוע לנו היא אינה קיימת כלל**. לא ידוע על מקרה של הרכבת הדס על שום עץ פרי או עץ סרק²¹, וספק אף אם הרכבה כזו אפשרית. תשובתו של החכם צבי משקפת לדעתנו באופן מדויק את המציאות הבוטנית וההיסטורית, והסכימו עמו גדולי הפוסקים האשכנזיים²².

יש להוסיף, שכל האחרונים שהגיבו לחשש של רבי יעקב ריישר, ודנו בדבריו ובדברי החולקים עליו, לא תרמו דבר לבידור המציאות הריאלית, ורק חזרו על דברי קודמיהם ודנו בסברות הלכתיות גרידא. גם ההתייחסות לסוגיה זו בדורנו נובעת מחששות הלכתיים שאין להם כל ביסוס במציאות - כנראה שמדובר בשמועות שנפוצו מצידם של מגדלים או מוכרי הדסים, שניסו בכך לערער על כשרותם של מתחריהם.

מסקנה

כל זני ההדסים הקיימים היום שעומדים בקריטריונים ההלכתיים הם כשרים, ולא קיים בהם כלל חשש של מורכבים.

18 מיכאל בן-חורין, מהמושב נוב; אפרים צפליבץ, מכוכב השחר.

19 שלושה שלשות עלים היוצאים מאותו מפרק, ראו בספר ארבעת המינים, עמ' 59-60.

20 תודתי לד"ר יהושע קליין וד"ר שמואל זילכה ממכון וולקני על מידע זה. בהרכבות שנעשו ניסו לבדוק את יחסי הכנה והרכוב והשפעתם על תכונות שונות, ולא הייתה כוונה לטפח זנים חדשים.

21 הרוב המוחלט של הצמחים ממשפחת ההדסיים (Myrtaceae), כמו האיקליפטוס, מוצאים באוסטרליה ובאמריקה הטרופית, והם נפוצו לעולם הישן רק בעת החדשה.

22 ראו בכורי יעקב, בתוך ערוך לנר, סימן תרמ"ו, כ ע"א: "ואף שבש"ת שבות יעקב רצה לפוסלם מטעם מורכבים, כבר חלקו עליו השו"ת חכם צבי ופנים מאירות, והדין עמהם. וכבר פשט המנהג עתה בכל מקום להכשירם, **שידוע הוא שאינם מורכבים**".